

Török Zsuzsa

Korona és Iant

Carmen Sylva és a szerzőség modern létmódja a 19. századi magyar sajtóban*

Carmen Sylva, akinek írói álneve nem más, mint Románia első királynéját, Erzsébet neuwiedi hercegnőt takarja, a 19. század vége és a századforduló igazi sztárja volt. Rendhagyó személyisége az egész korabeli Európa figyelmét magára vonta. Ő volt az „író királyné”, akinek a személyében a tradicionális, születési privilégiumhoz kötött és a modern, egyéni teljesítményen alapuló hírességkoncepció egyesült. E tanulmány a korabeli magyar nyelvű sajtóban való jelenlétét a szerzőségnek a tömegmédiák kialakulásától jelen lévő modern aspektusa felől közelíti meg. Írói működését nem az esztétikai innováció és értékítélet, hanem a publicitás és az irodalmi eszközökkel való mediálás szempontjából vizsgálja. Carmen Sylva rendhagyó, a tradicionális dinasztikus és női szerepeket megkérdőjelező és újraértelmező személyisége és életmódja nagy érdeklődést és figyelmet váltott ki a korban, e figyelem ösztönzője, fenntartója és folyamatos kiszolgálója pedig a tömegsajtó volt. Esete azt példázza, hogyan válhat híres szerzővé a 19. századi sajtó hasábjain egy olyan író, akinek megítélésében nem az esztétikai értékítélet, hanem a személyes hírnév játszott döntő szerepet.

Bevezetés: Carmen Sylva, Erzsébet román királyné

A 19. század utolsó két évtizedének és a 20. század legelejének magyar nyelvű sajtójában feltűnő gyakorisággal volt jelen Carmen Sylva neve. Az írói álnév nem más, mint Románia első királynéját, Erzsébet neuwiedi hercegnőt rejtette magában. Carmen Sylvának a magyar nyelvű sajtó hasábjain való jelenléte azonban nem volt kivételes jelenség, hiszen nevével a korabeli európai, főként német és francia nyelvű sajtó oldalain is rendszeresen találkozhattak az olvasók (Badea-Păun 2007). A Belle Époque valóságos sztárja volt ő, akinek személyében egyesültek a tradicionális, születési privilégiumhoz kötött és a modern, egyéni teljesítményen alapuló híresség-konceptiók.¹ Carmen Sylva alakja rendhagyó mivolta révén vonta magára a korabeli Európa figyelmét. Ő volt az „író királyné”, akinek személyisége és életműve nemcsak ismert, hanem rendkívül vitatott is volt a korban. S noha több életrajzot írtak róla, 1916-ban bekövetkezett halála után életműve szinte azonnal elfelejtődött, sohasem vált sem a német, sem a román irodalmi kánon részévé, és a tudományos-történeti érdeklődés figyelmét is csak a legutóbbi években keltette fel (vö. Zimmermann 2010, Zimmermann 2013).

Carmen Sylva

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A híresség fogalmát Franciaországban többek között Delphine de Girardin dolgozta ki az 1840-es években. Konceptiójában a híresség fogalma az irodalom, a művészetek, a politika vagy a színház terén elért egyéni teljesítményhez és nem a születési privilégiumokból nyert sajtós társadalmi álláshoz kapcsolódott (vö. Berlanstein 2004).

Carmen Sylva, Erzsébet román királyné alakja a korabeli kulturális palettán azért rendkívül izgalmas, mert tevékenységében a szerzőség fogalmának a modernitásban kialakuló sajátos vetülete ragadható meg. A korabeli magyar nyelvű sajtóban való jelenléte is az említett szerzőségfogalom felől magyarázható. A tömegsajtó oldalain formálódó modern szerző képzeleté ugyanis nem kizárólag és nem feltétlenül annak munkáin, hanem sok esetben személyes hírnevén alapult. Carmen Sylva írói működése kapcsán elsősorban személye keltette mindig a legnagyobb érdeklődést. Rendhagyó királynéi szerepet vállalt a korabeli nyilvánosságban, amikor műveivel kitette magát a publikum ítéletének, az írást egyrészt dinasztikus célokra, másrészt a királyság szolgálatába állított, gondoskodó, jószágos királyné alakjának önmítizálására használva. Ha tehát írói működését nem az esztétikai innováció és értékítélet, hanem a publicitás és az irodalmi eszközökkel való mediálás szempontjából közelítjük meg, tevékenységében a szerzőség egyik, a tömegmédiák kialakulásától folyamatosan jelen lévő rendkívül modern aspektusa írható le. E tanulmány tehát arra világít rá, hogy Carmen Sylva személyes hírneve miként befolyásolta a magyar sajtóban való szereplését, és a korabeli lapokban való jelenlétének milyen funkciója lehetett.

Erzsébet 1843. december 29-én született a németországi Neuwiedben, hercegi családban, Hermann wiedi fejedelem és Mária nassau hercegnő első gyermekeként. Teljes neve: Elisabeth Pauline Ottilie Luise. Családja nagy múltra visszatekintő német hercegi család volt, ám nem tartozott az előkelőbb nemesi famíliák közé. Erzsébet kitűnő neveltetésben részesült; festészetet, zenét, filozófiát és idegen nyelveket tanult. Angolul és franciául már kilenc évesen tudott, később olaszul is megtanult, majd nevelője a latin nyelv ismeretébe is bevezette. Fiatal leányként rokoni látogatások révén többször is találkozott Karl von Hohenzollern-Sigmaringen német herceggel, aki 1869-ben, Viktória porosz trónörökösne (Viktória brit királynő első gyermeke) közbenjárásával kérte meg a kezét. Károly már 1866-tól Románia fejedelmeként uralkodott, és ugyanazon év áprilisában a román kormány felkérésére érkezett az országba. Az esküvőt 1869. november 15-én tartották Erzsébet szülőhelyén, Neuwiedben. Házasságukból egyetlen gyermek, Mária hercegnő született 1870. szeptember 8-án, ám a gyermek négy éves korában skarlátban megbetegedett, és rövid időn belül meghalt. Halála rendkívüli módon megviselte a szülőket, különösen a királynét.

Amikor Erzsébet 26 évesen Károly felesége lett, Románia államformája fejedelemség volt, és az Oszmán Birodalom tartotta megszállás alatt. Már az 1877-ben kitört orosz–török háború idején, amelyben Románia Oroszország szövetségeseként vett részt, és amelyből a háború befejeztével győztesként került ki, Erzsébet a sebesültek ápolása körül kifejtett erőfeszítései révén Európa-szerte híressé vált: kórházakat támogatott, segélyszervezeteket alapított, és személyesen is részt vett a katonák ápolásában. A román újságok „Mama răniților” (a „sebesültek anyja”) néven emlegették. A háború alatti jótékonykodási munkálataiért az orosz cárné a Katalin-renddel tüntette ki. A háború lezárását jelentő berlini béke értelmében az országot királysággént ismerték el, és 1881 májusában Károlyt I. Károly néven Románia királyává, Erzsébetet pedig királynéjává koronázták.

Erzsébet a román uralkodó hitveseként két fontos tevékenységet folytatott: írói-költői kiteljesedése mellett, amely során jelentős szerepet játszott a román kultúra európai megismertetésében, Románia kultúrájának és háziiparának fejlesztésén és a román nők magasabb szintű oktatásán munkálkodott, ennek érdekében pedig számos jótékonyági intézetet is alapított. A korabeli közgondolkodásban nemcsak kultúráközvetítő tevékenységét, hanem a francia kulturális mintákat követő román elit társadalom öntudatra ébredésében játszott kulcsszerepét is hangsúlyozták. A román nép és kultúra iránti szeretete segítette egyrészt a román nemzettel való azonosulást, másrészt a társadalom vezető rétegeinek a franciás kultúrától a sajátéhoz való visszatérítése folyamatában (Vojan 1904). A festői szépségű Sinaia (Prahova megyében) építtetett királyi üdülőkastélyban² Erzsébet költőket, írókat, művészeket gyűjtött maga köré, és mecenatúrát működtetett a támogatásukra, ily módon segítve a román kultúra felemelésére hivatott értelmiségieket. Az ő támogatását élvezte például a korabeli Románia legnagyobb költőjének tartott Vasile Alecsandri is, aki a királyné írói indulásában is fontos szerepet játszott. A Peles-kastély az uralkodóné hatására Kelet-Európa egyik kulturális központjává vált, ahol a román értelmiségiek mellett Európa olyan neves írói és művészei is megfordultak, mint például Pierre Loti és Sarah Bernhardt (Putnoky 1910, Badea-Păun 2007).

Életrajzírói szerint Erzsébet már fiatal lányként is írogatott rövid történeteket, és naplót is vezetett, ám az írással komolyabban csak kislánya halála után kezdett el foglalkozni. 1874 nyarán a gyermek elvesztését követően orvosai

² A Peles-kastélyt I. Károly építtette uralkodása idején 1873–1883 között. Nevét a közeli Peles nevű folyóról kapta. A neoreneszánsz stílusban épült kastély tervezői a bécsi Wilhelm von Doderer és asszisztense, Johannes von Schultz, később pedig a cseh Karel Liman építész volt (Badea-Păun 2007).

tanácsára Franzensbadba utazott lábadozni. Mivel időközben románul is megtanult, itt kezdett el kortárs román verseket németre fordítani. Költői indulásában a kor legismertebb román költője, Vasile Alecsandri is kulcsszerepet játszott. Alecsandri részvétnyilvánításként verset írt a királyi gyermek halálára, amelyet egy levél mellékleteként testvére, a diplomata Ion Alecsandri közbenjárásával juttatott el a királynéhoz. Az uralkodóné válaszként meghívta a költőt a királyi udvarba. Alecsandri és Erzsébet barátsága a kortárs román költészet néhány darabjának németre fordítása közben mélyült el. A fordításantológia 1881-ben jelent meg *Rumänische Dichtungen* címmel (Carmen Sylva 1881).

Erzsébet költői indulását Wilhelm de Kotzebue, Oroszország akkori nagykövete, korábban moldovai konzul is támogatta, akivel szintén egy franzensbadi tartózkodás idején találkozott a királyné. Kotzebue már 1857-ben lefordította és Berlinben kiadta Alecsandri népköltészeti gyűjtését *Rumänische Volkspoesie* címmel. Írásra bízta továbbá a regényíró Paul Lindau is, aki 1878-ban meggyőzte, hogy német lapokban néhány fordítását kiadja álnév alatt (Badea-Păun 2007). A fordításoknak a német sajtóban való kedvező fogadtatása után kezdett el Erzsébet azon gondolkodni, hogy saját, addig csak udvarhölgyei körében ismert verseit szélesebb olvasóközönséggel is megismertesse. A király természetesen fenntartásokkal fogadta a tervet, attól tartva, hogy az árthat a korona presztízsének. Erzsébet költőként való elfogadtatásához egyébként a román királyság fiatalsága és dinasztikus gyökértelensége nagyban hozzájárulhatott, hiszen a jelentősebb múlttal rendelkező királyi házak esetében ez továbbra is elképzelhetetlen lett volna. I. Károly Alecsandri lelkesedése nyomán végül beleegyezett a kötet megjelentetésébe. Erzsébet 1880-ban *Sappho* címmel megjelent első kötetét Carmen Sylva néven jegyezte. Az álnévvel valószínűleg a költői státust kívánta élesen elválasztani a királynéitól. A *Carmen* (ének) szót a román királyság latin eredete iránti tiszteletből választotta. A *sylva* (erdő) kifejezést pedig gyermekkorra erdeire és természetszeretetére való utalásnak szánta (Badea-Păun 2007). *Mon repos* című, 1882-ben megjelent versgyűjteménye elején magyarázatot is adott a választott álnévre:

„Carmen: a dal és Sylva: az erdő,
E kettő együtt az erdei dal.
Mely lantomon zengve, a szívemből jó.
S reám, az erdő leányára vall.

Dalomat az erdő lombjai sugják,
S nyujtanak szívemnek enyhet, vigaszt.
S e legszebb éneket a fák is zúgják;
Lelkemre nyugalom száll és malaszt.”³

Első kötete után sorra jelentek meg írásai. Csak 1882-ben hat kötetet jelentetett meg, amelyek között verseskönyv, mesék, fordítások, sőt egy aforizmagyűjtemény, a franciául írt *Les Pensées d'une reine (Egy királyné gondolatai)* is szerepelt. Ez utóbbi bizonyult a legidőtállóbbnak, aforizmáit éveken keresztül idézték különböző médiumokban. A könyvet több nyelvre is lefordították, sokszor közöltek belőle aforizmákat különböző korabeli lapokban, sőt napjaink egyes internetes oldalain is.

A királyné Sinaia-n való tartózkodásai idején a helyi pásztorok legendáinak összegyűjtésébe kezdett. A település körüli természeti jelenségeket magyarázó legendákat saját fantáziáján szűrve költötte át és gyűjtötte össze a prózai alkotásai közül talán leghíresebb *Pelesch-Märchen* (1882) című gyűjteményében. A könyvet 1887-ben magyarra is lefordították *Peles meséi* címmel (Carmen Sylva 1887). 1884-ben publikált híres verseskötetei a szülőhelye Rajnját felelevenítő *Mein Rhein (Az én Rajnám)*, illetve *Meine Ruh (Pihenő óráim)* címmel jelentek meg.

Ugyanakkor 1884-ben Mite Kremnitz hatására felhagyott a versírással, és az akkor divatos posztromantikus, időnként morbid hangsúlyokkal tarkított prózai műfajok felé fordult. Maria von Bardeleben, a közeli ismerősök számára Mite, porosz bárói családból származott, és 1878-ban kötött házasságot az orvos Wilhelm Kremnitzcel, akit Szászország királynéja küldött Erzsébet mellé segítségül az 1877–1878-as függetlenségi háborúban. Mite gyorsan beilleszkedett a

3 Idézi Putnoky (1910: 43–44; az idézet Szőcs Géza fordítása).

bukaresti német közösségbe, és a román írókkal való kapcsolatait műveik németre fordítása révén erősítette (Badea-Păun 2007). Carmen Sylva és Mite Kremnitz első közös munkája az *Aus zwei Welten* című levélregény volt, amely Dito és Idem álnévvel jelent meg. A regényt *Két világból* címmel Harmath Lujza fordította le magyarra (Carmen Sylva & Kremnitz 1890). Együttműködésük második levélregénye az *Astra* című munka volt. Magyarra szintén Harmath Lujza fordította (Carmen Sylva & Kremnitz, 1893). A regény a megjelenését követő években még öt kiadásban és számos fordításban jelent meg. Ennek ellenére Dito és Idem együttműködésének harmadik és egyben utolsó darabja, az előzőekkel azonos formában írt *Feldpost* már nem örvendett olyan népszerűségnek, mint a sorozat első két darabja. A magyar fordítások közül viszont időrendben a sorozat e harmadik kötete jelent meg először (Carmen Sylva & Kremnitz, 1887).

Carmen Sylva életműve egyik életrajzírója szerint mintegy ötven kötetre tehető. Ezek között versek, mesék, drámák, aforizmagyűjtemények, regények, visszaemlékezések egyaránt találhatók. Verseinek, elbeszéléseinek és regényeinek számos fordítása jelent meg a korabeli magyar sajtóban, és kötetbe szerkesztve is. A feljebb említetteken kívül többször fordították le és adták ki külön kötetben egy-egy elbeszélését (Carmen Sylva 1883, 1890), több novellájának gyűjteményét (Carmen Sylva 1885), regényeit (Carmen Sylva 1893, 1898), ritkábban egy-egy költeményét (Carmen Sylva 1894).

Carmen Sylva munkáit, amelyek közül egyesek valóságos bestsellerek voltak, Európa-szerte ismerték. A Francia Akadémia ráadásul *Les Pensées d'une reine* című munkájáért a legmagasabb elismerésével jutalmazta. Sokan csodálták a kortárs Európában, tevékenysége már életében rendkívül kommentált volt, életéről közel harminc, különböző nyelven írt életrajz készült, és cikkek százai jelentek meg róla a korabeli európai sajtóban. A királyné 1916. március 2-án hunyt el, és a Curtea de Argeș-i (argyasudvarhelyi) kolostorban helyezték örök nyugalomra.

Sztárkultusz és tömegsajtó: Carmen Sylva a magyar lapokban

Carmen Sylva jelenléte a korabeli magyar sajtóban nem különbözött az európai lapokban vele kapcsolatosan megjelent írások két nagy csoportjától. A lapok egyrészt fordított munkáit, másrészt a vele kapcsolatos, róla szóló, ismertető jellegű metaszövegeket közölték. Ebben a fejezetben elsősorban az utóbbiakat vizsgálom. A román királyné valóságos híresség volt a korabeli Európában, írói működése tehát a sztárkultusz kontextusában értelmezhető. Írói hírneve már első kötetének megjelenésekor sokat köszönhetett a róla még az 1870-es évek végén Európa-szerte elterjedt jóságos, gondoskodó uralkodóné képének. A magyar nyelvű sajtóban írói indulása idején róla megjelent cikkek is elsősorban a jótékonykodás kontextusában mutatták be az író királynét. A Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre című folyóirat „Koronás írónők” címmel megjelent ismertetése néhány, a 16. századtól a 19. századig felvonultatott, szintén írással is foglalatostkodó királynő (Stuart Mária skót, I. Erzsébet angol, Krisztina svéd királynő, Mária Izabella, páрмаi hercegnő, II. József első felesége vagy a naplóját kiadó Viktória) bemutatása után tért át Carmen Sylva alakjának ismertetésére. A cikkíró elsősorban nem Erzsébet írói, hanem emberi kvalitásaira alapozta mondanivalója retorikáját. Az írás szerint a királyné egész életét a szépségnek, a nemesnek és a jónak szentelte. Személyiségében, a cikkíró szerint a mindenekre kiterjedő szeretet volt igazán lenyűgöző, és egyénisége is tulajdonképpen ebből a szívjóságból fakadt (Farkas 1882).⁴ A Carmen Sylva írását az emberi, személyiségbeli kvalitások révén alakított hírnéven keresztül bemutató cikk intenciója a szerzőségnek a modernitásban kialakuló új fogalma felől válik érthetővé, amely fogalom a tömegsajtó megjelenéséhez kapcsolódó sztárkultusz közegében formálódott.

A szociológiai szakirodalom a híresség fogalmát a modernitás egyik funkciójaként határozza meg, olyan, a média által előidézett jelenségként, amelyben a híresség magánélete legalább annyira fontos (vagy fontosabb) tényező, mint teljesítménye. A sztárkultusszal foglalkozó újabb kutatások felismerése, hogy nem 20. századi, és nem kizárólag Amerikából származó, hanem jóval korábbi, a 19. századi európai médiában, illetve technológiában gyökerező jelenségről van szó. A gyorsabb és olcsóbb nyomtatás – párhuzamosan a fényképek üzleti célokra való használatával – meghatározó szerepet játszott a hírességek iránt érdeklődő közönség megszületésében és fenntartásában már a 19. századi Európában is (Ives 2012). A híresség fogalmának történetét feldolgozó *The Frenzy of Renown* című könyv a

4 A „jó királyné” hóstípusa a magyar folklórban is megtalálható. Jellemzői közé tartozik, hogy férje hű társa, az elesettek és a rászorulókat védelmezője, könyörületes, aki anyaként oltalmazza népét. A „jó királyné” hóstípus az írott kultúra történetét is nagyban befolyásolta Erzsébet, Magyarország királynéja esetében is (vö. Landgraf 2001).

17–18. század fordulójára, a korai 18. századra és a könyvnyomtatás felvirágzására vezeti vissza a jelenség kialakulását. A könyv szerint a szerzőség a kialakuló európai sztárkultusz egyik meghatározó tényezője volt. A piaci kultúra ugyanis lehetővé tette, hogy annak a kulturális úrnak a helyébe, amelyet a hatalom tradicionális formáinak (az egyháznak, a monarchiának, az arisztokráciának) a hanyatlása idézett elő, ambiciózus személyek lépjenek (Braudy 1986). Noha valóban meggyőzőnek tűnik a szerzőség és a híresség fogalmának a könyvnyomtatás első virágzása idejére való visszavezetése, a két fogalom összekapcsolódásának igazi virágzását magam is a 19. századi tömegsajtó elterjedésének idejére helyezem. Azokkal az elemzésekkel értek tehát egyet, amelyek a modern sztárkultusz kialakulását a romantika idejétől számítják, és egyik legkorábbi példájaként Lord Byron életpályáját említik. A híresség fogalmát pedig olyan kulturális apparátusként határozzák meg, amelynek három nélkülözhetetlen összetevője: az egyén, a sztárkultuszt segítő iparág és a közönség. E hármas konstrukcióban az adott iparág az éppen aktuális technológiai feltételek, a munkavégzés és a szakértelem elrendezésével az áru produkcióját és disztribúcióját végzi. A hírességhez kapcsolódó kulturális termelést biztosító apparátus a híresség munkáját termelő iparág (például könyvkiadás, hollywoodi mozi) mellett néhány olyan másodlagos iparágat is magában foglal, amelynek a termék promóciójában és disztribúciójában van szerepe: a sajtóipart, a nyomdaipart, valamint a telekommunikációs iparágat. A hírességstátusz az individuum számára az önmegértéssel kapcsolatos folyamatok szempontjából válik izgalmassá. Az egyén a folyamat során ugyanis már nem tudja elválasztani önmaga percipiálását a társadalmi nyilvánosságban létrejövő státusától. A hatalmas, névtelen, társadalmi összetételét tekintve rendkívül változatos, földrajzilag megosztott közönség pedig igen gyakran rendkívül kreatívan fogyasztja és értelmezi a hírességekkel kapcsolatos jelenségeket. Interpretációik sokszor énpformatív aktusok, amelyek egyéni vagy csoportidentitásokat juttatnak kifejezésre. A modern sztárkultusz akkor veszi tehát kezdetét, amikor e három tényező gyakorlattan működik együtt azért, hogy egy adott egyént személyes lenyűgöző mivoltában mutasson meg. Ez a fajta bűvölet pedig nem volt jellemző az egyénnek a nyilvánosságban betöltött szerepe iránti premodern érdeklődésre (Mole 2007).

A sztárkultusszal kapcsolatos szakirodalom különbséget tesz a karizma, vagyis a személyes varázs (*charisma*), a hírnév (*fame*) és a híresség (*celebrity*) fogalmi között. A karizmat isteni ajándékként, egyfajta személyes tulajdonságként határozza meg, amelynek társadalmi vetülete is van (Berenson & Giloi 2010). A keresztény kultúrkörből származó fogalmat a szociológiába Max Weber vezette be az 1920-as években a hatalom három típusa (dinasztikus és származáshoz kötött, bürokratikus és racionális, illetve karizmatikus) egyikeként (lásd Braudy 2010). A hírnév ezzel szemben merőben evilági jelenség, amelyet a rómaiak a közjóért, az államért tett nyilvános cselekvésként határoztak meg. Míg azonban a karizma és a hírnév fogalma az antikvitásból ered, a „híresség” kifejezés merőben új, és történetileg a 19. század közepén felvirágzó tömegsajtóhoz köthető a megjelenése. A híresség és a karizma fogalma ugyanakkor közvetlen vagy közvetített jelenlétet, a rajongók részéről pedig emocionális válaszokat igényel, míg a hírnévnek mindez nem feltétele (Berenson & Giloi 2010). A tömegsajtó megjelenésével a híresség új és erőteljes társadalmi vonzerőt képviselő kulturális szereplővé vált. A hétköznapi ember számára a híresség valószínűleg az identifikáció lehetőségét teremtette meg, annak az illúzióját, hogy közelről ismeri rajongott hőseit, és mindennapi élete részeként tekinthet rá.⁵ A hírességek ezzel egyidőben hatást gyakorolhattak követőikre, és ily módon új autoritások képviselőiként léptek fel (Berenson & Giloi 2010).

A 19. században a láthatóságot és a publicitást folytonosan növelő tömegsajtónak kulcsszerepe volt a hírességek konstrukciójában. Carmen Sylvának a magyar sajtó által létrehozott és fenntartott nyilvános képe több szövegből is visszaköszönő elemekből épült fel: a *fin de siècle*-ízlésnek megfelelő (elegancia és egzotikum által jellemzett) környezetben, alakját erőteljesen átesztétizálva mutatták be, az olvasói érzelmekre pedig az egyetemes emberi szenvedés tapasztalatának közössége révén apelláltak az alakját bemutató írások. A híresség nyilvánosan megformált képének a hitelességét sokszor közvetlen szemtanúk beszámolóit teremtették meg, miközben a közönség azon vágyát is kielégítették, hogy betekintést nyerjen a híresség magánéletébe, intimszférája legeldugottabb helyeibe. Az angolszász szakirodalom e jelenséget virtuális turizmusnak, híres írók környezetét bemutató cikkek esetében

5 Magyar kontextusban a néprajztudomány berkeiben zajlanak hasonló, sztárkultusszal foglalkozó kutatások. A néprajztudomány a történelmi hősök témakörét egyébként már régóta kutatja, de ide kapcsolható részben a történettudományban a különböző történelmi személyiségek kapcsán kialakuló szimbolikus politika elemzése, az irodalomtudományban pedig az irodalmi kultusz kutatás is. A történelmi hősök és a sztárok közötti különbséget a néprajztudományban is a tömegmédiák megjelenéséhez kötik. Jelentősebb különbség a kettő között azonban, hogy míg a hősök fellépése, tettei, kultusza közösségi értékek előtérbe helyezésének körülményei között keletkezett, addig a sztárok teljes léte az individualizmus talaján áll. A néprajztudományban zajló hazai és kelet-európai sztárkultusz-kutatásokhoz lásd Povedák (2011, 2014).

virtuális irodalmi turizmusnak nevezi.⁶ A cikkek ily módon az intimitás olyan szimulákrumát hozták létre, amelynek nem volt feltétele az adott szerző és olvasóközönsége közötti tényleges kontaktus. A szerző lakhelyét bemutató leírások az „intimitás hermeneutikáját” (Mole 2007: 22–27) teremtették meg: az olvasóközönség és a híresség közötti kapcsolat olyan illuzórikus, ám erőteljes érzését, amely azon a hallgatólagos bizonyosságon alapult, amely szerint a textuális „szerződésen” keresztül az olvasó különleges betekintést nyerhet a híresség belső életébe, intim szférájába. Ezek a kvázi-személyes kapcsolat megteremtésére törekvő írások azt az olvasói vágyat kívánták kielégíteni, amely a híresség lokalizálására irányult, híres szerzők esetében arra a törekvésre, hogy ne csak műveiken, hanem lakóhelyükön keresztül is megismerhetővé váljanak, azokon a tereken keresztül tehát, amelyek „igazi” énjüket tükrözték és alakították.

Ilyen, személyes tapasztalaton alapuló, illetve olvasó és bemutatott híresség között kvázi-személyes kontaktust teremtő ismertetést közölt Carmen Sylváról a Budapesti Hirlap 1889. évi Karácsonyi melléklete. A cikk szerzője Hubay Jenő, a 19. század utolsó negyedének Európa-szerte híres hegedűművésze és zeneszerzője volt (Hubay 1889). Hubay saját bevallása szerint Héléne Vacaresco (románosan: Elena Văcărescu)⁷ közbenjárásával kapott meghívást 1888-ban a román királyi udvarba. Héléne Vacarescoval Párizsban, Munkácsy Mihály szalonjában ismerkedett meg néhány évvel korábban. Vacaresco szintén költő volt, franciául és románul egyaránt írt, és a Hubayval való párizsi találkozás alkalmával is épp néhány költeményét szavalta el a hangverseny szüneteiben. Előkelő román családból származott, tehetsége a királyné figyelmét is magára vonta, aki barátságába fogadta, majd udvarhölgyévé nevezte ki. Héléne Vacarescot a párizsi szalontársaságokat látogató magyarok közül egyébként Justh Zsigmond is ismerte. Többször említi naplójában.⁸ Valószínűleg a Wohl-szalont is látogató Justh vagy Hubay Jenő közvetítésével került kapcsolatba Wohl Jankával is, akivel néhány levelet is váltott.⁹ Wohl Janka lapja, a Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre többször közölt fordításokat Carmen Sylva munkáiból.

Hubay tehát Héléne Vacaresco közbenjárásával kapott meghívást 1888 szeptemberében a román királyi pár nyári üdülőkastélyába. Utazása Kolozsváron, Brassón és Predealon keresztül vezetett Sinaiára. Visszaemlékezése szerint nemcsak a táj szépsége bájolta teljes mértékben el, hanem a vidék emberi kéz teremtette eleganciája is. Sinaián, leírása szerint, franciás környezetet talált elegáns villákkal, pompás boulevard-okkal, a település pedig „valóságos párisi champ-elysée-i képet nyújtott a holdvilág sugaraiban” úszva (Hubay 1889: 4). A havasok és fenyvesek övezte festői környezetben elhelyezkedő Peles-kastély bemutatásába óhatatlanul mesei környezetbe illő kifejezések kerültek Hubay leírásában. A zeneszerző „bájos erdei lak”-ként látta a „pompás kastély”-t, amelynek parkja előtt „kedves patak csergedez”. A kastély rendkívüliségét nemcsak festői környezete, hanem ízléses és pompás külalakja és berendezése is biztosította, amely tekintetben Hubay szerint „fölülmúl minden hasonló királyi nyaralót”. Belső berendezése nemcsak a királyi gazdagság, hanem a művészi hozzáértés bizonyítéka is, az összhangot teremtő művészkéz pedig nem másé, mint magáé a királynéé volt. Ebben a festői környezetbe helyezett, művészileg kivitelezett, szinte irreálisként bemutatott kastélyban jelent meg mintegy inszenírozva „görög szabásu fehér toiletteben” a királyné alakja, aki végigvezette a zeneszerzőt a művészet szentélyein: a zongoratermen és a színházon, és az estebéd után természetesen az egyik drámájának felolvasására is sort kerített.

A Peles-kastély egzotikumáról és a Carmen Sylva szinte természetfölötti lényéről alkotott képet azonban Pierre Loti francia írónak a királyi kastélyban tett látogatása nyomán született írása népszerűsítette leginkább nemcsak magyar környezetben, hanem egész Európában. Loti szintén Héléne Vacaresco közbenjárásával ismerkedett meg személyesen a királynéval. Vacaresco kisasszony a királyné udvarhölgyeként a Francia Akadémia által díjazott, nagy sikerű könyve,

6 Az angolszász szakirodalomban Lord Byron mellett az utóbbi években Alfred Tennysonról született a sztárkultusz jelenségével foglalkozó legtöbb tanulmány (vö. Boyce 2013).

7 Mivel a korabeli magyar társaságban a név franciás változatát használták, és így tett maga Hubay is, ezért a továbbiakban én is ezt a változatot használom.

8 1888. február 17-ei naplóbejegyzésében így ír róla: „Este ctesse Diane-nál. A rue d'Amsterdam közepén Sully Prudhomme-mal találkozom, akivel együtt fel. Amint belépünk az első szalonba, éppen a Vacarescuakról beszélve – szembe a belső szalon végén ülnek a fáták, a »déliabók honából visszatért fáták.« Kölcsonös öröm. Ime ők: Egy igen vastag, kicsiny mama, kissé közönséges modor, de igen bonne femme; ki leányától már megtanulta úgy-ahogy a költői műfajok receptjét. *Helena*, a nép képviselője, mll. Helena Vacarescu. Carmen Sylvával az oláh literatúrát képviseli. Igen orientális típus, kicsiny, zömök természet. Érdes, savanykás vonás a száj felett. Túl boldog, hogy a királyné legjobb barátja, itt mindig Sinaiáról, ott meg, azt hiszem, folyton Sully Prudhomme-ról beszél. Különböben igen eszes leány, s nem annyira bas bleu, mint két év előtt volt. Intelligens, de nem szellemes. Sok applomb – applomb pour toute la famille” (Justh 1977: 126–127).

9 „Vacaresco Helénnel levelezek most, kinek megírtam az ön kellemetlen kalandját 's ő a *legmelegebben* kért, adnék hírt önről neki. Elle est navrée de vous savoir malade. Elküldte a Chants S'aurvrajait és Carmen Sylva által lefordított román-népdalait” (Wohl Janka – Justh Zsigmondnak, [d. n.], OSZK Kt., Levelestár; kiemelés az eredetiben – T. Zs.).

a *Les Chants d'Aurore* (1886) után küldte el Lotinak Carmen Sylva *Jehova* című költeményének francia fordítását. Loti válaszlevelében elismerően nyilatkozott a költeményről, és nem sokkal ezután a királynénak írt dedikációval elküldte *Izlandi halász* című könyvének egyik példányát Vacaresco kisasszonynak. A királyné elolvasta a könyvet, és válaszként meghívta Lotit Sinaiára. Loti 1887. szeptember végén érkezett a településre, és október elejéig tartózkodott ott (Badea-Păun 2007). Sinaián töltött napjairól „Carmen Sylva” címmel írt cikket, amelyet magyarra Wohl Janka fordított a királyné egyik elbeszéléskötetének bevezetőjeként (Loti 1891).

Pierre Loti leírása még inkább valószínűtlené tette Sinaiát, a Peles-kastélyt és Carmen Sylvát, mint Hubay visszaemlékezése. Loti a Peles-kastélyt egy „mélységes erdő közepén” emelkedő varázspalotaként mutatta be, Carmen Sylvát pedig egyenesen tündérként, akinek „örök ifjúság ragyog a mosolyában”, tekintetének páratlan varázsában pedig a legfőbb értelem ragyog. A kastélyt egy varázsvessző hatalma által megtestesült „művész-álmhoz” hasonlította, ebben a környezetben pedig – Hubay leírásához hasonlóan – a királyné „tündér fehér öltözet”, a kastély művészi kompozíciójába tökéletesen beleillő, a kárpitok és „setét faragványok” háttéréből „festőien” kiemelkedő fehér alakja teremtette meg a végső harmóniát.¹⁰ A tündérkirálynő toposzának a magyar folklórban és meseirodalomban való megléte befolyásolhatta jelentős mértékben a Carmen Sylva alakjáról készült egyéb leírásokat is. Ugyanez a toposz tér ugyanis vissza Erzsébet magyar királyné személyének különböző szövegekben való megjelenítése során (Vér 2006b, 2006c, 2013).

Mind Hubay, mind Loti cikkének szembeűnő jellegzetessége a topográfiai leírások részletezése. Ezek a leírások tették lehetővé az olvasók számára, hogy pontosan megjelenítsék képzeletükben a Carmen Sylva otthonát körülvevő tájat. A topográfiai leírások ugyanakkor Carmen Sylva műveiig elvezető csatornaként is funkcionáltak, ezeken keresztül pedig mintegy „igazi” énjét jelenítették meg. Hubay cikke végén a királyné által számára írt, *A hegedű* című költeményt is közölte, Loti pedig a híres *Les Pensées d'une reine*-ből idézett aforizmával zárta írását. Mindkét cikk ugyanakkor különös ékesszólással mutatta be a Peles-kastély belső tereit mint olyan tereket, amelyek az uralkodóné megkülönböztetett költői szenzibilitásának, belső, spirituális „esszenciájának” és személyes történetének közvetítői. Carmen Sylva otthonának az olvasói képzeletben való megkonstruálására használt narratívák azonban nemcsak ismeretközlésre, hanem a rejtély, a titokzatosság megteremtésére is szolgáltak: „S ez az erdő, melyet oly közvetlen közelségben érez az ember, a kastélyra is kiterjeszti varázsos, titokzatos ígését...” (Loti 1891: 11) Az ismertetésekben az intimitás hermeneutikájával párhuzamosan tehát a furcsaság és a titokzatosság ellendiskurzusa is tetten érhető. A híresség egyéni vonzereje ugyanis a titokzatosság egyfajta aurájában is rejlett mindig.

Carmen Sylva életréneke ismertetése nemcsak szöveges beszámolókra korlátozódott a korabeli sajtóban. Privát szférájának bemutatását mint szimbolikus jelrendszert a szöveges leírásokat kísérő fényképek egészítették ki. Mind Hubay, mind Loti leírásában a királyné elsősorban nem műveivel, hanem teljes tárgyi környezetével, fizikumával, életmódjával, átesztétizált mindennapjaival tanúskodott a művészetnek a profán létezéshez viszonyított felsőbbrendűségéről. Carmen Sylva a fényképezés adta lehetőségeket kihasználva maga is sokat tett a „művész királynő” mítoszának széles körben való terjesztéséért. Alakját a gondosan kitalált, beállított, *mise-en-scène* típusú fotográfiák népszerűsítették a korabeli lapokban.

Az európai királyi udvarokban a fénykép iránti érdeklődés nem volt egészen új keletű jelenség. Az 1860-as évek a portré aranykorának számítottak. Ekkor vált a vizitkártya-készítés és -gyűjtés lázas tevékenységgé és tömegek szükségletévé. A társadalom széles rétegei gyűjtötték híres emberek és ismeretségi körük fényképes portréit. A lavinát John Mayallnak az angol királyi család tagjairól készített Royal Albuma indította el. A tizennégy darab vizitkártya rövid idő alatt több, mint százezer példányban fogyott el, Albert herceg portréjából pedig a halálát követő héten

¹⁰ Pierre Loti látogatásának Carmen Sylvánál tett jelenetei, értelmezései szóban is terjedtek a párizsi szalontársaságokban, főként Loti alakjára koncentrálna. Justh Zsigmond így ír erről naplójában: „Most Elena Vacarescu elmondja *Pierre Loti* látogatását Sinaiában. Elég furcsa epizódok.

A királynő körülveve udvari hölgyeitől az egyik teremben ült, amint a komornyik bejelenti a »Pêcheur d'Islande« íróját. Mindenki figyelemmel fordul az ajtó felé, amely feltárul, s rajta egy igen kicsiny, vézna, a tengerésztiszt uniformist egy cseppet sem méltóan viselő úriember lép be. Síri csend. A kis alak idegesen megmozdul, néz jobbra-balra, mintha karjait elvesztette volna, úgy inog előre-hátra. Végre odaimbolyog a királyné elé, s meghajtja magát. A királyné megszólítja – felelni nem tud. Újabb csend.

Végre Elena megkönyörül rajta, s jelenti, hogy Őfelsége a király is óhajtaná látni.

A királyné odafordul hozzá, s megkérdi oláhul, igaz-e?

»Dehog – dehát valamit csak kelle vele tennünk« feleli a rendkívüli applombu fata.

Pierre Loti makog valamit, s a királyné kéri, kövesse őt, s így egyedül elmennek.

En deux kevésbé ügyetlen, s végre kitör lelkéből önmaga, s a 7-ik napon már legjobb barátságban van a királynővel, együtt sétálnak a hársfák alatt. Erzsébet átváltozik Carmen Sylvává – s versenyt énekel a fülemülékkel” (Justh 1977: 140).

hetvenezer darabot vettek meg. A kor legnagyobb fényképgyűjteményével állítólag Garibaldi rendelkezett. Hatalmas gyűjteményt birtokolt azonban a fotográfiát modellként is kedvelő Viktória királynő, aki több, mint száz albumot állított össze. Erzsébet császárné és királyné is jelentős fényképgyűjteménnyel rendelkezett. Ehhez a gyűjteményhez tartozott például az az album is, amelyet 1866-os pesti tartózkodása emlékére állított össze *Magyar úrhölgyek és urak* címmel. (A Ferenc Józsefről és Erzsébet királynéről készült fényképekről lásd Tomsics 2009.)

A kor fényképalbumaiban a családi portrék mellett ikonikus személyek, költők, írók, színészek, népszerű politikusok, kormánytagok arcképei kaptak helyet eredeti fotográfia vagy litográfia-reprodukció formájában. A fényképezés elterjedésével a királyi fotográfiák is nagy népszerűségnek örvendtek a korban, mivel sajátos közösségi identitás kifejezői voltak. Közszereplők figuráit egyesítették ugyanis az egyéni szubjektív reprezentációival. Egy-egy évforduló, fontos esemény vagy politikai fordulat jelentős mértékben meg is növelte az arcképek iránti keresletet, valamint a fényképek forgalmát. A közösségi identitás kifejezése érdekében azonban már a korszakban is éltek esetenként a fotográfia manipulálásának lehetőségével. Ferenc József és Erzsébet 1866-os magyarországi látogatása idején a róluk terjesztett magyar ruhás fényképek ilyen manipuláció eredményei voltak. Nem bizonyított, hogy a manipulált képek „felsőbb utasításra” készültek volna, sokkal inkább a közönségigény felismeréséről és kielégítéséről lehetett szó esetükben. Az ily módon manipulált fotográfiákon a nemzeti érzés és a királyhűség összeegyeztethetősége iránti vágy, az idegen, a nemzet forradalmát vérbe fojtó dinasztia magyarrá fogadásának szándéka és egyben a közvélemény befolyásolásának célja nyilvánult meg (Tomsics 2009).

Viktória és Erzsébet királyné esetében a fotográfia a dinasztia legitimálását szolgálta,¹¹ Carmen Sylva, Erzsébet román uralkodóné azonban a fényképet elsősorban új identitása, a művész-királyné, az író-királyné mítoszának terjesztésére használta. Az új médium erejében rejlő lehetőségeket felismerve, a fényképezőgép által megörökítendő kompozíciókat ő maga tervezte meg egy bukaresti fényképész, Franz Mandy segítségével. A fényképeket sokszorosították és a korabeli európai lapok hasábjain terjesztették. A Vasárnapi Ujság 1891-es évfolyamának május 31-ei száma például két, rendkívül színpadias szerkezetű fotográfián keresztül mutatta be a nagyközönségnek az író királynét. A lap I. Károly uralkodásának 25 éves jubileuma alkalmából közölt cikket az uralkodóról és nejről.¹² Míg azonban a királyt az uralkodóportrék szokásos konvenciói szerint egyenruhában, mellén számos kitüntetéssel ábrázolta,¹³ a királynét a modern fotográfia egyik kedvelt műfaján, a *tableaux vivant*-on keresztül. A lapban közölt két fénykép közül az egyikben Carmen Sylva a Peles-kastély könyvtárszobájában ül, és alakját szinte elnyeli az őt körülvevő, lenyűgöző, barokkosan túldíszített környezet. A királyné karosszékeben hátradőlve, aléltan tekint a kezében lévő könyvre, háta mögött faragott oszlopokon álló erkély alatt hatalmas könyvespolc, mellette kisasztal, drapériákkal gazdagon díszített heverők, kanapék, fotelek, a padlón vastag, művészi szövésű szőnyeg, a falon pedig festmények. A lap másik oldalán közölt fénykép már kiemeli az őt szinte magával ragadó gazdag háttérből, egyéníti alakját. Az uralkodóné ezen a fényképen román nemzeti viseletben szintén karosszékekben ül, enyhén elfordulva a szék előtt álló festőállványtól. A fotográfia egy élő kép kimerevítése, amelyen a képhez fűzött magyarázat szerint Carmen Sylva misekönyvet fest a bukaresti székesegyház számára. Egy későbbi, ugyanazon év szeptember 20-án, szintén a Vasárnapi Ujságban megjelent fénykép hasonló művész-megjelenésben mutatta be alakját. A királyné ismét román népviseletben ül karosszékekben, és bal kezének mutatóujjával a mögötte álló hárfára mutat.¹⁴

A Hubay Jenő és Pierre Loti által említett, görög szabású, tündéres fehér toaletteben is gyakran állt Carmen Sylva fényképezőgép elé. Így ábrázolta az a fotográfia, amelyet a Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre közölt róla 1901.

11 Erzsébet osztrák császárné és magyar királyné magyarországi portré-ikonográfiájában például kulcsfontosságú volt az a sorozat, amelyet Emil Rabending készített róla, az újabb osztrák kutatások szerint 1866 végén. A fényképeken a királyné egy szembeforduló és egy profilbeállításban a majdani magyar koronázási díszruhában jelenik meg (Borovi 2012).

12 [n. n.] (1891): I. Károly román király uralkodásának negyedszázados jubileuma, *Vasárnap Ujság*. 38. évf., 22. sz., máj. 31., 347–348.; [n. n.]: »Carmen Sylva«, *Erzsébet román királyné*. Uo., 351–352.

13 Az uralkodóportrék konvencióiról Ferenc József kapcsán lásd Borovi (2012).

14 [n. n.] (1891): Carmen Sylva. *Vasárnapi Ujság*, 38. évf., 38. sz., szept. 20., 616. A népviselet dinasztikus célokra való használata olyan jelenség volt a 19. századi uralkodói házaknál, amely a társadalom megnyerésére tett, számos egyéb külsőségekben kifejezett gesztus kontextusában értelmezendő. A nemzeti ébredés és a polgárosodás hatására ugyanis az egyház és a feudális monarchia már nem volt többé elsődleges fókusz a alattvalói hűségnek, a dinasztia mítosza jelentős presztízvesztésen ment keresztül. A saját nemzettel vagy esetünkben az „adoptált” nemzettel való azonosulást fejezte ki szimbolikus módon a nemzeti jegyeket hordó öltözet. A stratégiát számos európai uralkodóház alkalmazta, akiknek tagjait gyakran öltöztették nemzeti stílusú viseletbe, fényképezték őket így le, és terjesztették a sokszorosított ábrázolásokat monarchiaszerte (Fülemile 1998).

április 16-ai számában.¹⁵ A fénykép előterében a királyné egy kényelmes kanapén hátradőlve tekint két korabeli csodagyerek, a budapesti születésű, Hubay Jenő-tanítvány Geyer Stefi hegedűművész és a bukaresti Csonka Anica (Aurelia Cionca) zongoraművész játékára. Alakját szinte eltemeti fehér ruhájának és a ruha mellé a kanapéra helyezett terítőnek a gazdag redőzete. A háttérben művészi kivitelezésű bútorzat, festmények és egy mellszobor.

Carmen Sylva első irodalmi sikerei után, amelyek népszerűsítéséhez nagyban hozzájárult a róla 1883-ban Nathalie von Stackelberg német bárónőtől megjelent, később hat kiadást és egy angol fordítást is megért életrajz (Stackelberg 1883, angolul Stackelberg 1890), nagyon tudatosan törekedett arra, hogy külalakját, fizikumát is művészidentitása kifejezésére használja. A korabeli női hajviselethez képest rendhagyó módon rövidre vágatta haját, és sajátos öltözködésmódot talált ki magának. Selyemből készült, tunikaszerű fehér ruhákban járt, amelyeket hatalmas, gyakran hamis ékszerekkel és saját maga és udvarhölgyei által készített csipkével díszített, mindezt természetesen a dekoratív hatás érdekében. Hatalmas, alaktalan kabátokat hordott, amelyeket ritka szőrmeekkel díszített, és sokszor mókás hatású kalapokkal egészített ki. A művészidentitást közvetítő verbális és vizuális eszközök hatását társasági megjelenéseivel is erősítette. Öltözködésbeli merészsége gyakran szült ezért ellentmondásos megítélést a korban. Mária Valéria főhercegnő, Erzsébet magyar királyné legkisebb lánya is „kissé különösnek” vélte az uralkodóné tolettjét a román királyi házaspár egyik budapesti látogatása alkalmával. Mária Valéria leírása a Carmen Sylvával való találkozásról naplójában 1884. november 11-én:

„A Papa és a királyné kiszáll. Az első benyomás: apró, fiatalos alak, barátságos, üde arc, erősen kipirosítva. A díszlépcsőn jön fel. A Mama köszönti. Amália és én mély meghajlással üdvözljük. Odajön hozzánk, elragadóan barátságos mozdulattal nyújtja a kezét, és megcsókol bennünket. Ezt nevezik kékharisnyának, gondolom magamban, amikor szemügyre veszem nevető, nagy zöld szemét, fogait... Ó, Carmen Sylva, ha olvasni tudsz a szívekben, akkor tisztában kell lenned velem, hogy ama órától fogva szívünk a tiéd... fenntartás nélkül... A toalettje egy kissé különös. A királyné a nagy szőrme kabát alatt nagyon sötét bársonyból varrt, tarka hímzéssel díszített bő, szinte slafrokszerű köntöst viselt, amit egy kötélszerű selyemzsinórral erősített a derekára. Zárt kalap volt a fején, ami nagyon jól állt neki, fátyolt viselt és cvikkert” (Schad 2001: 56).

Carmen Sylva márkanévének a művészidentitás széles körben való propagálása mellett azonban egyik legmarkánsabb összetevője lelki, spirituális értékeire vonatkozott. A korabeli magyar nyelvű sajtóban róla megjelent cikkek közül egyik sem mulasztotta el kiemelni, hogy „a királynő fő diszét és nagyságát szíve képezi” (Farkas 1882: 42), hogy „Szépet és jót tesz. Egy egész nemzet szereti, imádja. Az egész világ tiszteli és bámulja” (Hubay 1889: 5). Pierre Loti is megjegyezte, hogy mosolyának legfőbb bája „a benne nyilvánuló szívbéli jóság és jóakaratban rejlett” (Loti 1891: 15). Jóságának hitelességét az emberi szenvedés egyetemes tapasztalatának hangsúlyozásával erősítették a korabeli leírások. A jóságos, a gondoskodó, az elesettekre figyelő királyné képének alakítása során a leírások elmaradhatatlan tartozékává vált személyes élete tragikumának, komoly és örömtelen gyermekkorának, majd egyetlen gyermeke elvesztésének a megemlézése. A fájdalom személyes megtapasztalásának a kiemelése így az empátikus, a tömegek fájdalmával is azonosulni tudó királyné képét közvetítette az olvasóközönségnek:

„De királynő létére s »a bálványok örök mosolya« lévén osztályrésze, azt hittem, nem lehet tudomása az emberi lélek setét rejtélyeiről, titkos szenvedéseiről, – s ámulattal láttam, hogy alaposan ösmer minden gyötrelmet, minden nyomorúságot, a legszerényebbek, legkisebbek szenvedését ép úgy érti, mint a nagyok és a hatalmasokét” (Loti 1891: 16).

15 [n. n.] (1901): Geyer Stefi Carmen Sylvánál, *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 36. évf., 15. sz., ápr. 16., 3.

Az érzelmi azonosulás azonban fordított irányban is működött: nemcsak a királyné azonosult a nép, hanem a nép is a királyné fájdalmával. A boldogtalanság és a személyes tragédiák motívuma egyébként hasonló módon épült bele Erzsébet magyar királyné nyilvánosan alakított imázsába, és kultuszának egyik alapvető érzelmi indítékává vált. Erzsébet boldogtalanságát az őt ért személyes tragédiák miatt ugyanolyan megértés övezte, különösen Rudolf öngyilkossága után. A korabeli szövegek pedig gyakran Szűz Máriához hasonló fájdalmas anyaként, Mater Dolorosaként jelenítették meg alakját (F. Dózsa 1992).

A jóságos, segítő királyné mítoszának széles körben való terjesztése nemcsak a sztárkultusz és a szerzőség modern jelensége, hanem a tömegsajtó és a királyság intézménye átalakulásának tekintetében is szolgálhat érdekes tanulságokkal.¹⁶ A 19. századi uralkodókat a szociológiai szakirodalom tradicionális autoritásként tartja számon. A tömegsajtó azonban e tradicionális hatalmi intézményeket is drámai módon alakította át.¹⁷ Amint a politikailag semleges tömegsajtó megjelent a lappiacon a 19. század folyamán, a kereskedelmi szempontok sok lap esetében felülírták a korábbi pártpolitikai érdeklődést. A szerkesztők így arra törekedtek, hogy széles tömegek számára dramatizáljanak meghatározott témákat, vagy más lapok feltűnéseltető címfejeit visszhangozzák. Az újságok széles körben tehát a sokkal érzelemdúsabb, egyénivé formált és feltűnéseltető beszámolókra törekedtek.

A Carmen Sylvával kapcsolatos szenzációkeltés legismertebb példája a 19. századi lapokban a Helene Vacaresco-ügy volt, ebben a történetben ugyanis a szenzációéhes olvasóközönség érdeklődésére lehetett számítani. Nem többről és nem kevesebbről volt ugyanis szó, mint egy meghíúsult, ám hatalmas érdeklődést keltő szerelmi afférról. A Vasárnapi Ujság 1891-es évfolyamának július 26-ai száma – jól ismerve olvasóközönsége preferenciáit – erre a szerelmi történetre utalva fűzött magyarázatot a lap ugyanazon számában Carmen Sylváról és Hélène Vacarescoról megjelent közös fotográfiához.¹⁸ A fénykép már első ránézésre jól érzékeltette azt a kötetlen, udvari formalitásoktól mentes baráti viszonyt, amely a két nő között létezett. A fénykép Carmen Sylvát Hélène Vacaresco vállát átölelve jeleníti meg, amint a két hölgy egymás fele fordulva, jobb, illetve bal kezét felemelve beszélget egymással.

Hélène Vacaresco 1888-ban lett Erzsébet királyné udvarhölgye. Az uralkodóné rövid időn belül anyai szeretettel viszonyult a fiatal lányhoz, akinek olyannyira sikerült megnyerni bizalmát, hogy még a királyné titkos spiritista szeánszaira is bebocsátást nyert. Carmen Sylva életrajzírója szerint Hélène Vacaresco egyik ilyen spiritista szeánszon árulta volna el, hogy Ferdinánd trónörökös, Károly király öccse érdeklődésével tüntette ki (Badea-Păun 2007). A királyné kezdettől fogva pártfogolta udvarhölgye és a trónörökös ügyét, 1890-ben még az eljegyzést is megtartották, ám az esküvőre végül nem került sor. A román miniszterek ugyanis az épp létrejött román királyság jövőjét féltve nem egyeztek bele a házasságba, mivel a Vacaresco-lány nem fejedelmi családból származott. Az ügyből kisebb botrány lett, amelyet Európa-szerte figyelemmel kísértek és kommentáltak a korabeli lapok. A romániai újságok, a királyság sorsát féltve, elítélően nyilatkoztak a királynénak az ügygel kapcsolatosan tanúsított magatartásáról, és az európai sajtó állásfoglalása is kétértelmű volt. Egyrészt bírálták a királynét, másrészt pedig, mint ahogy a Vasárnapi Ujságban megjelent cikk is tette, továbbmitizálták a jóságos, a rászorulókat pártfogoló királyné alakját.

A tömegsajtó stílusváltása tehát szükségszerűen a tradicionális hatalmi intézmények verbális és vizuális percepcióját is érintette. A királyi individuum konstrukciójában a korabeli szövegek és fotográfiák immár az egyénítést és az emberi összetevőt emelték ki. A *fin-de-siècle* individualista életérzése a szubjektív tapasztalatot helyezte előtérbe, és ebben az összefüggésben a modern királyság képzete is az egyéni személyiségjegyek kifejeződésével függött össze. A kérdéskör jelentőségét pedig nem az említett individuális karakter tényleges megléte adta, hanem sokkal inkább az értelmezők azon törekvése, hogy az uralkodó figuráját a közönségnek egy látható személyiség iránti vágyakozásával kibékítse (Kohlrausch 2010).

16 Erzsébet osztrák császárnénak, későbbi magyar királynénak az 1866-os magyarországi látogatása idején a női „mecenatúra” szerepkörébe tartozó intézményekben tett látogatásai hasonló módon járultak hozzá a jóságos, segítő királyné mítoszána kialakulásához és terjedéséhez (vö. Vér 2012).

17 Arról, hogy Viktória királynő miként vált a média segítségével a viktoriánus kor igazi sztárjává lásd Plunkett (2003). Ferenc József kispolgári igények szerinti „emberszabásúvá” való átszabásáról a Ferenc Jósának nevezett szalonkabát viselete és szóhasználata, illetve a király betegségeinek sajtóközvetítése kapcsán lásd Gerő (1993).

18 „Fejedelmi családok szerelmi regényei mindenkor fel szokták kelteni a közönség érdeklődését. Mennyivel inkább akkor, mikor a regényben, ha nem is főszemélyként, egy koronás fejű költőnő is szerepel” ([n. n.] (1891): A román királyné és Vacarescu kisasszony, *Vasárnapi Ujság*, 38. évf., 30. sz. júl. 26., 489).

A társadalomtudományos szakirodalom szerint a sikerorientált kultúrákban a sztárok valójában rajongóik megkülönböztetés és ragyogás utáni vágyának megtestesítői. A különböző társadalmak az önmegvalósítással és az egyediséggel kapcsolatos uralkodó mítoszokat projektálnak elkerülhetetlenül a hírességekre. David Marshall szociológus szerint a hírességek az individualitás nyilvános megjelenítői a kultúrában. Ez is azt támasztja alá, hogy a sztárkultusz adott történeti korban való vizsgálata a kulturális elemzés igen hasznos eszköze lehet (Berlanstein 2004). A kérdés különösen izgalmas nők esetében, azok kétértelmű és gyakran megkérdőjelezett egyéni státusa miatt. A maskulin identitás történetileg a nyilvános szférához, a személyes küzdelemhez és az önmegvalósításhoz kapcsolódott szorosán. Így a hírességstátus sokkal könnyebben volt elérhető a férfiak, mint a nők számára, az utóbbiaknak a női eszménykép ugyanis a privát szférába visszavonuló élet- és magatartásmódot írt elő. S noha nők is válhattak hírességgé a 19. században, a női és a férfi léttér szigorú elkülönülése miatt igencsak nehezen élvezhették a kivívott hírnevet. A 19. század női hírességei többnyire a színház falai közül kerültek ki. A leghíresebb közülük a francia Sarah Bernhardt volt, aki a festő Rosa Bonheurhöz hasonlóan a különködést választotta női sztársága túlélésének stratégiájaként (Roberts 2010).

A 19. század nőnemű királyi sztárjai közül a rendkívül vonzó Erzsébet osztrák császárné és magyar királyné – közismert nevén Sissi – választékos szépségkultusza, speciális diétái és a császári udvarból való több hónapos kimaradásai révén ragadta meg a nyilvános képzeletet.¹⁹ Tizenhat éves múlt csak, amikor házasságot kötött Ferenc Józseffel. Házasságkötésüket azonban az anyósával való folyamatos konfliktusai követték, a nézeteltérések pedig a császárral való kapcsolatára is kihatottak, és éveken át tartó, a bécsi császári udvartól távol eső kastélyokba való vándorlást eredményeztek számára. A köztudatban így vált Erzsébet a szabad egyéniség idejétmúlt udvari ceremóniák által való elnyomásának szimbólumává Európa-szerte. Magyar vonatkozásban az Erzsébet-kultusz sajátos társadalomlélektani, politikai vonatkozásokkal egészült ki. Ferenc József személyének a magyar nemzeti tudatban betöltött problematikus megítéléséből adódóan Erzsébet a mitizálódás folyamata révén az egyensúlyteremtés, Ferenc József elfogadtatásának, az uralkodó és a magyar nemzet közötti konszenzus elősegítésének szimbólumává vált.²⁰

A királyi individuumok konstrukciójában a személyességet mélyen meghatározó emberi összetevő az érzelmi azonosulás és a sztárkultusz alapvető feltétele is volt egyszerre. Ez a magyarázata valójában annak a ténynek, hogy a Budapesti Hírlap már idézett karácsonyi mellékletében közölt Hubay-cikk a román királynéről egy Erzsébet magyar királynéről szóló, Falk Miksa által írt cikkel együtt jelent meg (Falk 1889).²¹ A Falk-írás apropója Erzsébet magyar királyné december 24-ei születésnapja volt, a szerkesztőség a két írást pedig egymás után közölve, mintegy egymás viszonyítási pontjaként tárta az olvasóközönség elé. A 19. századi európai dinasztikák két olyan női képviselőjét helyezte így a lap egymás mellé, akiknek korabeli rendkívüli publicitását elsősorban a személyükhöz kapcsolódó érzelmi viszonyulásmód, vagyis széles tömegek által való szerethetőségük mozgatta. Míg azonban Erzsébet magyar királyné mindvégig megmaradt a béklyóba kötött modern individuum vergődésének szimbólumaként, Carmen Sylva éppenséggel a művészethez és főként az íráshoz való viszonyulása révén vált a személyes szabadság kivívásának jelképévé a korabeli Európában. Ez a szabadság pedig egyszerre jelentette uralkodónőként a monarchikus keretek közül, nőként pedig a korabeli előírt privát szférából a nyilvánosságba való kitörés lehetőségét. Miközben az írást tehát, életműve legújabb értelmezője szerint, dinasztikus célokra, a fiatal román királyság így módon való népszerűsítésére és az önmitizálás fenntartására való eszközként használta (Zimmermann 2013), a tradicionális monarchikus szerep meghaladásával, modernizálásával egy időben a női szubjektum írás révén való kiteljesítésének mintájává is vált az írónság még igencsak vitatott korszakában.

19 A 19. század második harmadában két uralkodónőt tartottak a világ legszebb asszonyának. Az egyik Eugenie francia császárné, a másik Erzsébet osztrák császárné és magyar királyné volt. Az előbbi fekete hajú, kreol bőrű szépség és – mai szóhasználattal élve – igazi divatdiktátor volt. Ám uralma a szépség és a divat területén csak addig tartott, míg férje, III. Napoleon politikai hatalma. 1870-ben le kellett mondania a trónról és a társasági életben vitt vezető szerepéről. Erzsébet ettől a pillanattól kezdve vetélytárs nélkül maradt (vö. [n. n.] (1999): Egy 19. századi sztár: Sissi. *Rubicon*, 10. évf., 9–10. sz., 48).

20 Az Erzsébet-mítosz magyarországi vonatkozásáról lásd Gerő (2004), Vér (2006a). Magyarországi kultuszának alakulásáról lásd Rákai (2010).

21 Falk Miksát Erzsébet 1866-ban kérte fel arra, hogy a magyar nyelv mellett a magyar történelemre és kultúrára tanítsa (F. Dózsa 1999).

Sztárkultusz és irodalom: Carmen Sylva műveinek értelmezése magyar kontextusban

A 19. század végére egyre bővülő reprezentációs hálózatok közegében a hírességek és a híres szerzők a modern élet eszményeit és nyugtalanságait egyaránt megtestesítő, példaértékű személyiségekké váltak a nagyközönség számára (Easley 2011). Carmen Sylva kifejezetten tartózkodott attól, hogy életművének bizonyos darabjai, főként a Mite Kremnitzcel közösen írt regények a „női irodalom” kategóriájába kerüljenek, magyar kontextusban azonban írásainak fogadtatása éppenséggel ebben a környezetben zajlott és vált mintaértékűvé.

A *Két világból* és az *Astra* című regényéről, valamint *Egy levél* című elbeszéléséről a művek fordítója, Harmath Lujza írt hosszú, három részes cikket a Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre című lapban.²² Harmath már tanulmányának címében egyértelműen utalt fő elemzési szempontjára: a Carmen Sylva személye és az általa írt művek nőalakjai közötti korrelációra. A tanulmány első része a virtuális irodalmi turizmus jegyében mutatja be a királyné alakját és az őt körülvevő természeti környezetet. A korábbi sajtócikkek toposzrendszerét követve az uralkodónét mitikus környezetbe – egy csodálatos földdarabra épített tündérpalotába – helyezi. A narratori hitelességet a közvetlen, a helyszínen megtapasztalt látványbeszámoló biztosítja.²³ A mitizálás a királyné spirituális nagyságának bemutatásával folytatódik, az erre vonatkozó információkat a tanulmány narrátora pedig mintegy a Peles patak csobogásából gyűjti össze. Carmen Sylva személyiségének legfőbb jellemzője a szenvedéseken való méltó emberi felülemelkedés és az önfeláldozó szeretet, amely a szenteknek kijáró tisztelettel övezi alakját.²⁴ A mítoszteremtéshez tartozik továbbá a királynéval való személyes találkozás narratori „megrendezése” is. A találkozás „hipnotikus hatása”²⁵ az uralkodói hitves műveinek utólagos értelmezésére is kiterjed. A Carmen Sylva környezetével és személyével való közvetlen ismerkedés így művei „hiteles” értelmezésének feltételévé válik. A szöveginterpretáció tehát olyan hermeneutikai aktusként tételeződik, amelyben a szöveg mögöttes jelentéseinek felfedését a személyes impressziók újraátélése és felidézése teszi lehetővé.²⁶ A mitikus élettér és alak bemutatása az értelmezés elengedhetetlen feltételévé és egyben kulcsává is válik Harmath Lujza tanulmányában. S nemcsak a szöveginterpretációra vonatkozóan szolgál tanulságokkal, hanem magával az írói foglalkozással kapcsolatosan is. A minőségi, hiteles irónóság ismérve ily módon a Carmen Sylváéhoz hasonló valódi elhivatottságban, belülről fakadó késztetésben, és nem a külső jegyekkel való érvényesülésben tételeződik. Harmath valódi idealistának látja és láttatja Carmen Sylvát, akinek munkássága mintegy ellenpontozza az irodalmi realizmus korabeli „szürke” divatját. A művek értelmezése elválaszthatatlanná válik a királyné alakjától, a narratori hang Harmath Lujza értelmezésében a szerzőinek adja át a helyét Carmen Sylva műveiben. Olyannyira, hogy az elemzett munkák különböző nőalakjai Harmath meglátásában Carmen Sylva alakjával kerülnek elválaszthatatlan kapcsolatba. Az uralkodóné mintegy saját szubjektumát írja bele nőalakjainak különböző változataiba. Harmath Lujza szerint a királyné személyisége révén önmagában eszményíti a nőt, és ez az eszményi nőideál íróitollá révén

22 Harmath Lujza (1891): Carmen Sylva és kiválóbb nőalakjai. *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 26. évf., 18. sz., szept. 16., 137–138., 22. sz., nov. 16., 169–170., 23. sz., dec. 1., 178.

23 „Én is hallottam róla pár év előtt, s én is – apró porszem az égitüneményhez – elmentem a kárpátok e felséges tájára s kerestem az alkalmat, hogy e dicskoszorúza főt, e kiválasztott lényt megláthassam” (uo. 137).

24 „Egymagára volt hagyatva, de ereje nem törött meg. Ez elhagyatottság közepett egy dicsfény szállt feléje, s ő felismervén égi származását, erős kezekkel megragadta. Azóta ékiti koronáját s néha vakítóbbak sugarai mint amannak. [...] E dicsfény nem engedi többé csüggedni, kétkedni, kétségbeesni. Emberi hivatását összevegyíti isteni származásával és e kettős összevegyítés adja meg azt a gyönyörű őszhangot, mely úgy megnyeri részére a sziveket” (uo.).

25 „Egészen el voltam bűvölve. Lelkem oda tapadt ez arcra, melyre az élet annyi méltatlan szenvedés barázdáit vonta s alakja, egész lénye kitörölhetlenül vésődött be emlékembe” (uo.).

26 „Azóta lelkem gyakran imbolygott a kárpátok ez éden kertjében s mig képzeletben hallgatom a Peles gyönyörű regéit, lelkemet igyekszem kiemelni a mindennapiság alantas légköréből, hogy képes legyen megérteni azt a magasan szárnyaló költészetet, mely e bájos tündér-kertben születve, csakhamar túlemlelkedik az ország határán s hódít idegen országokat s népeket” (uo.).

transzponálódik műveibe. Nőalakjai jellemvonásainak kiemelt értékei, a hit, a szeretet és a kötelességérzet ugyanakkor 19. századi háztartási ideológia *angyal* metaforájának hatáskörében helyezi el mindnyájukat.²⁷

A *Két világból* című regény női főszereplője uralkodó hercegi család lánya, aki egy esztétikai munka elolvasása kapcsán ismerkedik meg egy független gondolkodású ifjú tudós-tanárral. Levelezésbe kezdenek, majd egy zeneünnepélyen való személyes találkozás során végzetesen egymásba szeretnek. A regény a lány lelki vívódásait, küzdelmét követi nyomon a házasságot ellenző apának való megfeleléskényszer és a fiatal tanár iránti szerelem között. Az *Astra* egy nevelőintézetből frissen kikerült fiatal lány története, akit súlyos morális dilemma elé állítanak a regény eseményei. A nevelőintézetből ugyanis férjzett nővére házába kerül, ahol beleszeret sógorába. A férfi azt ajánlja, hogy „tisztá erkölcsi fogalmaival” szakítva szökjön meg vele, a lány viszont visszautasítja az ajánlatot, és utólag, védekezéséül férjhez megy egy másik férfihez. Mégis, véletlenül úgy adódik, hogy később ismét félreérthető helyzetbe kerül sógorával, nővére gyanút fog, és bánatában öngyilkos lesz gyerekeivel együtt. *Astra* pedig végül belehal a folytonos önvádba. Az *Egy levél* női főszereplője is hasonló módon sorozatos szenvedéseken megy keresztül, hasonló módon morális dilemma elé állítja az élet, de ő is a szenvedést és az önfeláldozó életet választja személyes boldogulása helyett.

Harmath értelmezésében a fenti nőalakok a „női méltóság, a kötelességérzet, a fennkölt gondolkodás eszményképei, a valódi nő ideáljai”, akárcsak Carmen Sylva. A Harmath-tanulmány eleji topográfiai leírások tehát a tárgyalt művek értelmezéséhez adnak kulcsot, a művek és az elemzési szempont („nőalakok”) viszont szerzőjük „igazi” énjének megjelenítését szolgálják. Az értelmezés folyamata így olyan kultikus aktussá válik, amelyben az értelmezett művek nem önmagukért, hanem szerzőjük imázsának kultikus továbbépítéséért válnak figyelemre méltóvá. Harmath Carmen Sylva-olvasata tehát abba a kultikus interpretációs kontextusba illeszkedik, amelyben a román királynéra projektált korabeli mítoszok mintaként állítódnak a divatlapot olvasó kortárs női olvasóközönség elé, és amelyben a szerzői ének a nyilvánosságban forgalmazott képe óhatatlanul rátelepszik munkáinak értelmezésére is.

Összegzés

Miközben a 19. század olvasója lépten-nyomon Carmen Sylva nevével találkozott a korabeli női folyóiratok oldalain, illetve a politikai napilapok tárcarovatában, neve mára teljesen ismeretlenné vált, különösen magyar kulturális közegben. Olyan sztárja volt ő a 19. századnak, akinek életműve nem élte túl személyes hírnevét. Rendhagyó, a tradicionális dinasztikus és női szerepeket megkérdőjelező és újraértelmező személyisége és életmódja azonban fokozott érdeklődést és figyelmet váltott ki a korban, ennek a figyelemnek pedig a tömegsajtó volt az ösztönzője, a fenntartója és a folyamatos kiszolgálója. Az útikönyvek és úti beszámolók, az illusztrált folyóiratok, a pletykarovatok, valamint a fényképezés megjelenésével párhuzamosan ugyanis a hírességek életével, otthonával, testével kapcsolatos megszállott olvasói érdeklődésnek is tanúi lehetünk a korszakban. A hírességek iránti érdeklődés motivációi pedig nemcsak a mintakövetésben ragadhatók meg. A híres szerzőket már a 19. században is a tömegkultúra motorjának tekintették, műveik ugyanis az áruként felfogott irodalom iránti egyre növekvő keresletet elégítették ki.

Carmen Sylva, Erzsébet román királynénak a magyar sajtó hasábjain való jelenléte a szerzőségnek a tömegsajtó kontextusához kapcsolódó modern képzete felől vált tanulságossá. Esete azt példázza, hogyan válhat híres szerzővé a 19. századi sajtó hasábjain egy olyan író, akinek megítélésében nem az esztétikai értékítélet, hanem a személyes hírnév játszott döntő szerepet. Mivel azonban műveinek magyar kontextusban való korabeli recepciója elsősorban a női irodalom kontextusában zajlott, személyisége és rendhagyó királynői habitusa olyan követendő mintaként is funkcionált, amely az írói státusz vitatott társadalmi státuszát is kecsegtethette némi presztízs-növelő reménnyel.

²⁷ A háztartási ideológia (*domestic ideology*) azon, az európai kultúrában az 1830–1840-es évekre kialakult elképzelésen alapult, amely kibékítési kívánságot a nők és a velük kapcsolatosan kialakult három alapvető előfeltevéssel. Ezek a következők: a nők és a férfiak közötti biológiai különbségek természetes következménye, hogy az élet különböző területein tevékenykednek; a nők csak viszonylagos teremtések és személyük a családhoz tartozó férfakkal való kapcsolatuk révén artikulálódik; harmadsorban pedig a férfiaknak alárendeltek. A háztartási ideológia nem oldotta fel az elkülönülő tevékenységi területekkel kapcsolatos elképzelést, ám morális töltettel kompenzálta a háztartáson belül tevékenykedő nők önértékelését. Az elkülönülő tevékenységi területek új értelmezése szerint a nő ugyanis spirituálisan éppenséggel felsőbbrendű férfi társánál. Így alakult ki tehát a 19. század második felének középosztálybeli nőképe, az „angyal a házban” (*angel in the house*) eszményképe, aki földi paradicsommá, mennyországgá varázsolja a publikus szférától határozottan elkülönülő bensőséges családi kört, keresztény-morális befolyást gyakorol férjére és gyermekeire, és így járul hozzá a nemzet előmeneteléhez. A háztartási ideológiáról lásd Hall (1979), Jordan (1999) Langland (1992).

Irodalom

- Badea-Păun, Gabriel (2007): *Carmen Sylva. Uimitoarea regină Elisabeta a României*. București: Humanitas.
- Berenson, Edward & Eva Giloi (2010): Introduction. In: Edward Berenson & Eva Giloi (eds.): *Constructing Charisma (Celebrity, Fame and Power in Nineteenth-Century Europe)*. New York: Oxford.
- Berlanstein, Lenard R. (2004): Historicizing and Gendering Celebrity Culture: Famous Women in Nineteenth-Century France. *Journal of Women's History*, vol. 16, no. 4, pp. 65–91.
- Borovi Dániel (2012): „Hát még semmi sincs a vásznon?” Fotóhasználat Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréin. *Fotóművészet*, 55. évf., 2. sz., 114–123. o.
- Boyce, Charlotte (2013): At Home with Tennyson: Virtual Literary Tourism and the Commodification of Celebrity in the Periodical Press. In: Charlotte Boyce & Páiraic Finnerty & Anne-Marie Millim: *Victorian Celebrity Culture and Tennyson's Circle*. Palgrave Macmillan.
- Braudy, Leo (1986): *The Frenzy of Renown: Fame and Its History*. New York: Oxford University Press.
- Braudy, Leo (2010): Secular Anointings (Fame, Celebrity and Charisma in the First Century of Mass Culture). In: Edward Berenson & Eva Giloi (eds.): *Constructing Charisma (Celebrity, Fame and Power in Nineteenth-Century Europe)*. New York: Oxford.
- Carmen Sylva (1881): *Rumänische Dichtungen. Deutsch von Carmen Sylva*. Herausgegeben und mit weiteren Beiträgen versehen von Mite Kremnitz, Leipzig: W. Friedrich.
- Carmen Sylva (1883): *Egy ima (Elbeszélés)*. Ford. B. Büttner Lina. Budapest: Aigner Lajos kiadása.
- Carmen Sylva (1885): *Rajzok*. Ford. Harmath Lujza. Budapest: Aigner.
- Carmen Sylva (1887): *Peles meséi*. Ford. Gidófalvy Géza. Nagy-Szeben: Reissenberger Adolf, Steinhausen T. utódja nyomdája.
- Carmen Sylva (1890): *Ki kopog?* Ford. Wohl Janka. Budapest: Athenaeum.
- Carmen Sylva (1893): *Házasság szerelem nélkül*. Budapest: Könyves Kálmán.
- Carmen Sylva (1894): *Jehovah*. Ford. Goldis János. Arad: Ungerleider Ny.
- Carmen Sylva (1898): *Zoé regénye*. Ford. Harmath Lujza. Budapest: Orsz. Irodalmi Rt.
- [Carmen Sylva; Kremnitz, Mite] Dito és Idem (1887): *Tábori posta*. 1–2. köt., ford. Fái J. Béla, Budapest: Singer & Wolfner.
- [Carmen Sylva; Kremnitz, Mite] Dito és Idem (1890): *Két világból*. Ford. Harmath Lujza. Budapest: Magyar Háziasszony Kiadó.
- [Carmen Sylva; Kremnitz, Mite] Dito és Idem (1893): *Astra*. Ford. Harmath Lujza. Győr: Gross.
- Falk Miksa (1889): December 24-én, Erzsébet királyné születése napján. *Budapesti Hirlap*, 9. évf., dec. 25., 2–4.
- Farkas Aladár (1882): Koronás írónők. *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre*, 17. évf., 6. sz. márc. 16., 41–42.
- F. Dózsa Katalin (1992): A szerep, egyéniség és mítosz konfliktusa Erzsébet királyné életében. In: *Erzsébet, a magyarok királynéja* (Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 1992. május 18. – 1993. január 15.). Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- F. Dózsa Katalin (1999): Iszonyú magyar honvágym van. Erzsébet és a magyarok. *Rubicon*, 10. évf., 9–10. sz., 46–48. o.
- Easley, Alexis (2011): *Literary Celebrity, Gender and Victorian Authorship 1850–1914*. Newark: University of Delaware Press.
- Fülemile Ágnes (1998): Királyok nemzeti viseletben. (Példák a nemzeti elemek megjelenésére a 19. századi európai udvari öltözködésben). In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Társadalomnéprajzi tanulmányok*. (A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XIX.). Budapest: Akadémiai.
- Gerő András (1993): Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné. In: Gerő András: *Magyar polgárosodás*. Budapest: Atlantisz.
- Gerő András (2004): A „magyar asszony”, a „legszentebb élő nőalak”: Erzsébet királyné. In: Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest: PolgART.
- Hall, Catherine (1979): The Early Formation of Victorian Domestic Ideology. In: Sandra Burman (ed.): *Fit Work for Women*. London: Croom Helm.
- Hubay Jenő (1889): A román királynénál (Visszaemlékezés Sinaiban töltött napjaimra). *Budapesti Hirlap*, 9. évf., dec. 25. (Karácsonyi melléklet), 4–5.

- Ives, Maura (2012): Introduction: Women Writers and the Artifacts of Celebrity. In: Ann R. Hawkins & Maura Ives (eds.): *Women Writers and the Artifacts of Celebrity in the Long Nineteenth Century*. England, USA: Ashgate Publishing.
- Jordan, Ellen (1999): *The Women's Movement and Women's Employment in Nineteenth Century Britain*. London: Routledge.
- Justh Zsigmond (1977): *Naplója és levelei*. s. a. r. Kozocsa Sándor, Budapest: Szépirodalmi.
- Kohlrausch, Martin (2010): The Workings of Royal Celebrity. Wilhelm II as Media Emperor. In: Edward Berenson & Eva Giloi (eds.): *Constructing Charisma (Celebrity, Fame and Power in Nineteenth-Century Europe)*. New York, Oxford: Berghalm Books.
- Landgraf Ildikó (2001): Erzsébet, a magyarok királynéja – második Szent Erzsébet. In: Barna Gábor (szerk.): *A szenttiszelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete*. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 8.). Szeged: Néprajzi Tanszék.
- Langland, Elizabeth (1992): Nobody's Angels: Domestic Ideology and Middle-Class Women in the Victorian Novel. *PMLA*, vol. 107, no. 2, pp. 290–304.
- Loti, Pierre (1891): Carmen Sylva. In: Carmen Sylva: *Ki kopog? Elbeszélés. Bevezetésül: Egy rajz*. Irta Pierre Loti, Francziából ford. Wohl Janka. Budapest: Az Athenaeum R. Társulat kiadása.
- Mole, Tom (2007): *Byron's Romantic Celebrity (Industrial Culture and the Hermeneutic of Intimacy)*. New York: Palgrave Macmillan.
- Plunkett, John (2003): *Queen Victoria First Media Monarch*. Oxford: University Press.
- Povedák István (2011): *Álhősök, hamis istenek? Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban*. Szeged: Gerhardus Kiadó.
- Povedák István, szerk. (2014): *Heroes and Celebrities in Central and Eastern Europe*. Szeged: Department of Ethnology and Cultural Anthropology.
- Putnoky Miklós (1910): *Carmen Sylva élete és művei*. Lugos: Auspitz Adolf könyvnyomdája.
- Rákai Orsolya (2010): Kaméleon-kultusz (Erzsébet királyné kultuszának alakulástörténete a kollektív identitás alakításától az egyéni identitás alakítása felé). In: Hites Sándor & Török Zsuzsa (szerk.): *Építés a kőfejtőben (Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára)*. Budapest: Reciti.
- Roberts, Mary Louise (2010): Rethinking Female Celebrity. The Eccentric Star of Nineteenth-Century France. In: Edward Berenson & Eva Giloi (eds.): *Constructing Charisma (Celebrity, Fame and Power in Nineteenth-Century Europe)*. New York, Oxford: Berghalm Books.
- Schad, Martha & Horst (s. a. r.) (2001): *Mária Valéria főhercegnő, Erzsébet királyné kedvenc lányának naplója 1878–1899*. Ford. Simon László, Budapest: Gabo.
- Stackelberg, Natalie Freiin von (1883): *Aus Carmen Sylva's Leben*. Heidelberg.
- Stackelberg, Natalie Freiin von (1890): *The Life of Carmen Sylva (Queen of Roumania)*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.
- Tomsics Emőke (2009): Királyi öltöztető babák. Az 1866-os királylátogatás képei. *Fotóművészet*, 52. évf., 1. sz., 117–125. o.
- Vér Eszter Virág (2006a): Erzsébet-mítosz. In: Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között*. *Budapesti Negyed*, 14. évf., 2. sz., 9–38. o.
- Vér Eszter Virág (2006b): Erzsébet-ligetek. In: Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között*. *Budapesti Negyed*, 14. évf., 2. sz., 46–56. o.
- Vér Eszter Virág (2006c): Emlékművek. In: Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között*. *Budapesti Negyed*, 14. évf., 2. sz., 57–66. o.
- Vér Eszter Virág (2012): Újraértelmezett szerepvállalások avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban. *Aetas*, 27. évf., 1. sz., 83–104. o.
- Vér Eszter Virág (2013): *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig (Emlékezhelyei tükrében)*. Doktori disszertáció, Budapest: kézirat.
- Vojan, Alexandru P. (1904): *Carmen Sylva (Studiu critic)*. Arad: Tipografia „Tribuna” George Nichin.
- Zimmermann, Silvia Irina (2010): *Die dichtende Königin. Elisabeth, Prinzessin zu Wied, Königin von Rumänien, Carmen Sylva (1843-1916). Selbstmythisierung und prodynastische Öffentlichkeitsarbeit durch Literatur*. Stuttgart: ibidem-Verlag.
- Zimmermann, Silvia Irina (2013): *Regina poetă Carmen Sylva. Literatura în serviciul Coroanei*. Cu o prefață de A.S.R. Principele Radu al României, traducere din germană de Monica Livia Grigore, București: Editura All.

Török Zsuzsa (1979, Marosvásárhely) irodalomtörténész, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XIX. Századi Osztályának munkatársa. Kutatási területe: az írói életpályák és a sajtókiadványok kapcsolatának vizsgálata, az irodalom társadalmi használatának kérdései a 19. század második felében. Monográfiája *Petelei István és az irodalom sajtóközege. Média és társadalomtörténeti elemzés* címmel 2011-ben jelent meg a Ráció Kiadónál.